

régészeti kultúrán belül egységgé ötvöződve élnek. A korai temetők (Bilisics, Dorozsma stb.) leleteit, sajnos, embertani vizsgálatok nem tudják kiegészíteni. Feltételezéseink szerint ezekben a temetőekben kellene az új idegen taxonómiai elemek túlsúlyát megtalálni. A tápéi temető megváltozott temetkezési rítusa a társadalmi és gazdasági rendszer változását tükrözi, az embertani anyag taxonómiai összetétele pedig jelzi az alaplakosság beolvadását.

Számunkra különlegesen érdekes a nemek megoszlása és a temetkezési szokások közötti összefüggés vizsgálata. Ugyancsak fontosnak tartom, hogy ezeket az összefüggéseket a szerző matematikai módszerekkel is alátámasztja. Mindenképpen érdekes lenne az újkőkori temetkezési rítusok között a vizsgálatokat kiterjeszteni: van-e taxonómiai különbség a Felső-Tisza-vidék hátonfektetett nyújtott és a Dél-Alföld zsugorított temetkezési között. Ismételten hangsúlyoznom kell azonban, hogy a neolitikum vizsgálatánál mindenképpen kultúrák szerint kell az összefüggéseket áttekinteni, hiszen a több mint ezer évig tartó időszak szokásai semmiképpen sem hasonlíthatók össze egy relatíve rövid időszak — bronzkor — szokásaival. A rézkori igen szigorú rítust — férfiakat jobb, nőket bal oldalukra temetik — a kimutatott biztonsági szint nagymértékben igazolja. Csak sajnálni lehet, hogy a késő rézkorra kellő adatok hiányában nincs elemzési lehetőségünk, hiszen döntő bizonyíték lehetne a feltételezett bevándorlás igazolására. Ez annál is inkább fontos lenne, mert a korai bronzkorban ugyancsak igen határozott összefüggés mutatható ki a nemek megoszlása, illetve a temetkezési szokások között. Ebben a korban azonban a férfiakat bal, a nőket jobb oldalukra temetik. Ezek az igen határozott rítusok FARKAS GYULA szerint is új etnikum megjelenésére utalnak, sorait azonban ki kell egészítenem: nem az egész rézkorhoz, hanem a középső rézkorhoz viszonyítva, hiszen az összekötő láncszem, mely döntő lenne, hiányzik. A középső bronzkorban a rítus lazulását figyelhetjük meg.

A halomsíros kultúra temetőiben teljesen más rítusokat találunk; itt a fektetési mód és a nemek között semmiféle összefüggés nem figyelhető meg. Ez a temetkezés egész rendszerére vonatkozik, mert míg a korai és középső bronzkori temetőinkben sírsorokat lelünk, a késő-bronzkor során határozott csoportokat tudunk elkülöníteni. Éppen FARKAS GYULA bizonyította be, hogy e csoportok családokat jelenthetnek, és módszere minden bizonnyal számos új összefüggést világít meg a későbbi kutatások során. A tanulmány igen fontos részeit alkotó metrikus elemzéssel, valamint az anatómiai variációkkal nem kívánok foglalkozni.

A leletek taxonómiai értékelése egyértelmű, határozott képet ad az egyes korszakokról, de ismételten kell hangsúlyoznom fenntartásomat a neolitikum időszakának együttes vizsgálatával kapcsolatban . . .

A jelölt az általa felvetett problémakörre a természettudomány és a dialektikus materializmus módszereivel kísérelt meg korunk követelményeinek megfelelő választ adni. Tanulmánya előremutató, jelentős lépés hazai régészetünk és antropológiánk fejlődésében, és biztos alapot nyújt a kutatási terület és kérdéskör további vizsgálatához.

Szeged, 1976.

T. O.

A szerző címe: DR. TROGMAYER OTTÓ
H-6701 Szeged, Móra Ferenc Múzeum

DR. FARKAS GYULA

VÁLASZA az opponensi véleményekre

Mindenekelőtt köszönetet szeretnék mondani mindkét opponensnek elemző és részletes bírálatukért. Disszertációm megítélésük szerinti érdemi része biztatást ad a további kutatáshoz, bíráló megjegyzéseik jó tanácsot és hasznos útbaigazítást, és a tapasztalt kutatók segítő-készségét jelentik számomra.

A két opponens észrevételeire problémakörök szerint szeretnék válaszolni.

1. Először a *kronológia problémájával* kapcsolatos kérdéseikre reflektálok.

A régészeti korbeosztásnál természetesen nemcsak a hazai elképzelésekre igyekeztem kitérni, hanem azon geográfiai területekre vonatkozó meghatározásokat is figyelembe vettem, melyekről a migráció kiindulópontját feltételezték. Ennek megfelelően tértem ki ANGEL adataira is, aki kronológiáját Macedónia őskorára adta meg, mint ahogyan erre munkámban is utaltam (10. oldal), és amely tehát nem érvényes az egész Mediterráneumra.

Tóth Tibor kandidátus azon kritikai észrevételezését, mely szerint az általam követett kronológia csupán 2000 évet ölel fel, viszont a disszertáció 204. oldalán a paleodemográfiai értéke-

lésnél 3500 évvel számolok, bizonyos mértékben el kell fogadnom, ugyanakkor azonban a következőkre szeretnék rámutatni.

A neolitikum alsó határát a Dél-Alföldre vonatkozóan magam sem jelöltem meg, mivel ezt illetően nagyon eltérők a vélemények. Csupán példaként említem meg, hogy BANNER i. e. 5500-tól, CSÁKI radiokarbon módszerrel i. e. 4400-tól, KALICZ i. e. 4000-tól, TROGMAYER i. e. 3100-tól számítja ennek a periódusnak a kezdetét. Az alsó határ tehát rendkívül bizonytalanok tűnik az irodalom alapján. Ha a legegztaktabbnak tekinthető radiokarbon módszerrel kapott 4400 évet fogadjuk el, akkor a bronzkor felső határát jelző 1200 év, és az említett idő közötti intervallum 3200 évnek felel meg. Vagyis több mint a neolitikum felső határát jelző 3200 és a bronzkor felső határát jelző és általam követett 1200 év közötti 2000 éves időintervallum. (Ehhez még kiegészítésképpen kell említenem, hogy a bronzkor alsó határát BANNER további 300 évvel, tehát i. e. 900-ig számítja.)

Természetesen lényeges különbségek adódhatnak az eltérő időintervallumokból, hiszen a 3200 éves időtartamot alapul véve és 40 év átlagos életkorral számolva nem az általam megadott 88, hanem csak 80 generációval számolhatunk a vizsgálati anyag alapján. Ez az eltérés abból a kettős hibalehetőségből adódik, amelyre disszertációmiban is utaltam, vagyis a kronológia bizonytalanságából, valamint a leletanyag paleodemográfiai következtetések levonására alkalmatlan voltából.

Úgy érzem magam is, hogy e téren a következtetések levonásában rendkívül óvatosnak kell lennem, ezért is nem adtam meg a neolitikum felső határát pontosabban, ami egyben indokolta is a fentebbi kritikai megjegyzést. A 3500 év lényegében tehát a lehetségesnél valószínűleg nagyobb, de megítélésem szerint biztonságosabb, minden körülmények között azonban meglehetősen önkényesen meghatározott adatnak fogható fel. Akár több, akár kevesebb generációval számolunk azonban a kronológia függvényében (a különbség $\pm 15-20$ generációval lehet eltérő a megadott 88-tól), mégis kitűnik az, amit szemléltetni szerettem volna, vagyis, hogy a vizsgálati anyag a Dél-Alföldre vonatkoztatva a neolitikumtól a bronzkor végéig még nem tekinthető reprezentatívnak.

A kronológiával kapcsolatos Trogmayer Ottó kandidátus észrevétele is a szőregi temető esetében. Ennek a temetőnek a problematikus kronológiája előttem már korábban is ismert volt. Sajnos, az újabb régészeti értékelés, mely ezt módosította, csak disszertációm benyújtása után jelent meg, és így ezt már nem volt módomban a munka értékelésénél figyelembe venni. Nem tehettem tehát mást, mint hogy a publikált régészeti adatokra támaszkodtam. A legújabbban megjelent, említett munkában BÓNA rámutatott arra, hogy a szőregi temetőben 3. periódus nincsen, és az első 60—70 sír homogénnek tekinthető, legalábbis régészeti szempontból. Saját megfigyelésem is amellett szól, hogy a FOLTINY által II. és III. periódusba sorolt leletek taxonómiai megoszlása lényegesen nem tér el, és így ez a megkülönböztetés — úgy tűnik — antropológiai szempontból sem indokolt.

2. A másik problémakör, melyre válaszként kitérek, az irodalommal kapcsolatos.

E téren érthető módon eltérő a két opponens véleménye. Míg Trogmayer Ottó kandidátus megemlíti, hogy az irodalomjegyzék „gyakorlatilag magában foglalja a témához kapcsolható teljes hazai, illetve idevágó külföldi szakirodalmat is”, addig Tóth Tibor kandidátus néhány munka hiányát jelzi.

Bár ez utóbbi kritikai észrevétel számomra elmarasztalóbb, mégis ezzel kell egyetértsek. Legyen szabad azonban mentségemre megemlíteni, hogy a felsorolt és valóban felhasznált, nem pedig csupán ajánlott irodalmi források kiválasztásánál a több évtizede feltárt leletekkel foglalkozó publikációk miatt egyrészt kötvé voltam, másrészt valóban előfordult, hogy az irodalomjegyzék indokolatlan növelésének elkerülése érdekében (hiszen így is 596 forrásmunkára támaszkodtam) több olyan közlemény is kimaradt a felsorolásból, melyek helytelenül elkerülték figyelmet vagy azok a további, mintegy száz áttanulmányozott, de nem hivatkozott publikációk közé kerültek. DEBEC munkáját mindenképpen indokolt lett volna bevonni az összeállításba. GENOVÉS jelzett közleményei valóban szintén hiányoznak. Utaltam azonban a szöveges részben arra, hogy az incisura ischiadica vizsgálata „őskori leleteknél aligha alkalmazható, mivel a rossz megtartási állapot ezt nem teszi lehetővé” (13. oldal). Ennek a jellegnek a fontosságára vonatkozó utalás elsősorban saját megfigyeléseim alapján történt, s ha a sexus meghatározásánál ez a jelleg nagyobb jelentőségre tett volna szert, minden körülmények között indokolt lett volna ezekről a közleményekről is említést tenni.

A biometriai módszerek antropológiai használhatóságával kapcsolatos irodalom kiegészítését hasonló módon lehetett volna tovább folytatni. A disszertációban azonban elsősorban azokra a munkákra igyekeztem kitérni, melyek antropológiai példákkal igazolták a biometriának kutatási területünkön való alkalmazhatóságát.

A leletek megtartási állapotát befolyásoló erózió és defláció hatására vonatkozó észrevétel-lel is teljesen egyetértsek. A publikációjában említett utalás valóban elkerülte figyelmet, jöllehet a jelzett munka az irodalomjegyzékben is szerepel.

Tóth Tibor kandidátusnak az irodalomjegyzékre vonatkozó értékes észrevételeit hálásan köszönöm, és úgy érzem, hogy ez a néhány újabb publikáció további munkámban minden körülmények között figyelembe veendő.

3. Mindkét opponens bírálatában kiemelte a sokoldalú *metodikai vizsgálatot*, melyet munkám egyik alapvető feladatának tartottam. Néhány kritikai megjegyzésükre azonban legyen szabad reflektálnom.

Tóth Tibor kandidátus észrevételezte, hogy jóllehet *ALEKSZEJEV—DEBEC* numerikus adatai alapján meghatározott érték kategóriák állnak rendelkezésünkre, mégis *MARTIN—HUG—LIPTÁK* lineáris és index csoportosításait vettem alapul.

Teljesen világos számomra, hogy az érték kategóriák megállapítása terén sem egyértelmű az egyes szerzők állásfoglalása. Az említettekén kívül utalni lehetne még *FÜRST* 1932-ben vagy *HJORTSJÖ* 1947-ben tett módosító javaslataira, melyek elsősorban a koponyajelzők felső és alsó határainak megváltoztatására vonatkoztak. Hogy mégis a *MARTIN—HUG—LIPTÁK*-féle kategóriákat vettem alapul, annak elsősorban az az oka, hogy 1960 óta az a tanszék, amelyen dolgozom, az összehasonlítás megkönnyítése érdekében egy rögzített vizsgálati és értékelési programmal dolgozik, mely elsősorban az adatok felvételezésénél és az abszolút, valamint relatív értékek csoportosításánál érvényesül. Ez a program az egyes szériák adottságaitól függően bővül vagy szűkül, az értékelés olykor több irányúvá válik, azonban az érték csoportosítás terén meglehetősen kötött. Az újabb leletfeldolgozásoknál ettől az adatfelvételezési és csoportosítási programtól való radikálisabb eltérés egyúttal maga után vonta volna a többi, korábbi értékelés átdolgozásának a szükségességét is, nem is szólva arról, hogy a taxonómiai elemzésnél további nehézséget jelentett volna. Kétségtelen azonban, hogy a jövőben megfontolás tárgyává kell tenni a különböző kategóriák alkalmazásával kapcsolatos döntéseket, és nyilvánvalóan azok a módszerek részesülhetnek előnyben, melyek a probléma megoldásához hasznosabbnak bizonyulnak.

Metodikai kérdést vetett fel *Trogmayer Ottó* kandidátus is, amikor utal arra, hogy a korai neolitikum leleteinek jelentősége a disszertációban nem domborodik ki kellően, elsősorban amiatt, hogy a végkonklúziók levonásánál az egyes neolitikus kultúrákat nem választottam szét. Ezzel a megjegyzésével egyetértek, annál is inkább, mert ő is utal az általam is említett okokra, vagyis arra, hogy a kevés lelet ezt a szétválasztást nem teszi lehetővé.

Részen ide tartozik az a kritikai észrevétele is, mely szerint a temető taxonómiai elemzésénél több leletet lehetett volna (és lehetne a jövőben) figyelembe venni, ha a feltárásoknál antropológus is jelen lenne, és helyszíni megfigyeléseket végezne, mint ahogyan ez a mokriini és tápiói feltárásoknál történt. Engedtetsek meg, hogy ennek a problémának két aspektusára utaljak.

Egyik az, hogy egyetemi intézetekben dolgozó oktatók számára a hosszabb időtartamú terepmunkával kapcsolatos távolmaradás az oktatási feladatok megoldását meglehetősen megnehezíti, jóllehet a terepmunka a kutatás egyik szerves részét jelenti az antropológus számára is. A feltárások szerzett közvetlen tapasztalat később pótolhatatlan információk forrása lehet. A megvalósítás tehát nem mindig szubjektív momentumokra vezethető vissza.

A kérdés másik oldala az, hogy a helyszíni vizsgálat és megfigyelés elsősorban a széria összképének a kialakításában játszik fontos szerepet. Az egyed neme és elhalálzási korának meghatározásán kívül azonban a még nem restaurált, esetleg nagymértékben deformálódott leletek alapján való azonnali taxonómiai meghatározás felrehozhatatlan tévedések lehetőségét rejti magában. Az antropológus feladata megítélésem szerint főként a sokoldalú megfigyelésben, a leletek megmentésében és a szakszerű szállítás biztosításában való aktív közreműködésben kell elsősorban megnyilvánuljon.

4. Lényegében metodikai kérdést vet fel *Tóth Tibor* kandidátus a *taxonómiai elemzéssel* kapcsolatban. Mivel több észrevétele is volt, engedtetsek meg ezzel a kérdéssel külön pontban foglalkoznom.

Teljesen egyetértek azzal az észrevételével, hogy azonos taxonok esetében a két nem közötti eltérések az ún. „normatáblázatokban”, melyek az ilyen jellegű meghatározás alapjául szolgáltak, nemcsak a szexuális dimorfizmus, hanem az eltérő esetszám következményei is lehetnek. Ebből adódik azután az is, hogy a szétválasztás alapjául szolgáló vázlat (22., illetve 25. oldal) a két nemnél ugyanazon mesokran csoport esetében eltérő differenciáltságot mutat.

Ezzel kapcsolatban utalnom kell a szöveges részben leírtakra, vagyis arra, hogy csak az ún. tiszta taxonokat vettem figyelembe, és ez nyilvánvalóan nagymértékben csökkentette az egyébként nagyszámú publikált és taxonómiailag értékelt leletek számát.

A kiválasztott jellegeknél szintén csak a *LIPTÁK* által figyelembe vett tulajdonságokat elemeztem, és ezért szerepel az orr és az orbita régiója aránylag kevés jellegszámmal.

Mivel csak az említett szerző által egyértelműen európidoknak határozott leletekre voltam tekintettel a két vázlat megadásánál, fel kellett tételeznem, hogy az avarkori szériákban leírt európidokat teljes mértékben elkülönítette a szerző a mongoloidoktól.

A vázlatban nagy súllyal szerepelnek az Árpád-kori leletek, egyrészt a nagy esetszámú temetők miatt (mint Orosháza, Békés, Szatymaz), másrészt, mivel ezekből a feltárásokból kerültek felszínre a rendkívül jó megtartású koponyák.

A taxonómiai elkülönítés vázlatát (s ebben benne van a disszertációban nem szereplő két mongoloid csoport elkülönítési vázlata is) összesen 1152 feltárt férfi és 1109 hasonló női váz figyelembevételével állítottam össze. Ezek mindegyike taxonómiai elemzésre nem volt alkalmas. A 221 európai férfi az említett leletanyagnak 19,2%-a, míg a 175 női koponya 15,8%-a. Ebben a relatív gyakoriságban természetesen nem szerepelnek azok a leletek, melyek taxonómiai elemzésre ugyancsak alkalmasak voltak, azonban nem elégtették ki az ún. tiszta taxonokkal szemben támasztott kritériumokat. Ugyancsak nem szerepelnek az összeállításban azok a taxonómiai elemzettek leletek, melyek meghatározása a vázlat összeállítását követően történt, mint Mokrin, Tápé, Vésztó és még néhány más széria leletanyaga.

A taxonómiai „sablon” nyilvánvalóan sok tévedésre adhat okot, mégis megítélesem szerint egy egzakts és állandó összehasonlítási alapul szolgál a kérdéses taxonómiai rendszer esetében. Bármilyen jellegegyüttes elkülönítése sem lehetséges ugyanis megfelelő normaértékek vagy kontroll hiányában. Enélkül az értékelés teljesen szubjektív és mások által reprodukálhatatlanná válhat.

Feltétlenül szükséges azonban megjegyezni, hogy taxonómiai szempontból magam sem tartom kielégítőnek a főként népvándorláskori anyag alapján összeállított táblázatok mechanikus alkalmazását őskori szériákra. Megítélesem szerint ugyanis az aránylag kis jellegeltérések miatt a módszer nem eléggé érzékeny a finomabb különbségek feltárására. A módszert nem tartom általános érvényűen alkalmazhatónak, és mint ahogyan azt disszertációmban is kifejtettem „ez a módszer sem tudja kellő mértékben kizárni a szubjektivitást, és bizonyos adottságokat (morfo-taxonómiai szemlélet) tétélez fel a taxonómiai elemzés során” (20. oldal). Nem lehet vitás egy pillanattal sem, hogy a jövő útja a csoportok közötti és a nem-individuális elemzés, teljesen egzakts és a vizsgáló személyétől függetlenített módszer segítségével.

A megadott vázlatok alapján csak 354 lelet vált taxonómiai értékelésre alkalmassá. A vizsgált jellegek alapján készített vázlat szerint a bírálatban szereplő 104 viszonylag jó megtartású leletről taxonómiai szempontból nem lehetett részletesebben véleményt nyilvánítani.

Ugyanitt szeretnék utalni *Trogmayer Ottó* kandidátusnak a szőregi temetővel kapcsolatos taxonómiai vonatkozású észrevételeire is. A szőregi leleteknél a nordikus elemek túlsúlyáról nem beszélhetünk, és ez valószínűleg félreértésből vagy pontatlan fogalmazásból adódó észrevétel. A neolitikumtól a bronzkor végéig ennek inkább az ellenkezője figyelhető meg (89. táblázat), jóllehet a rézkorhoz viszonyítva a típuspektrumban bekövetkezett változás elsősorban a mediterránok gyakoriságának csökkenésével kapcsolatos. Legyen szabad azonban megjegyezni, hogy történeti anyagban éppen a két komponens szétválasztása a legproblematikusabb. Így elképzelhető, hogy a nordoidoknak meghatározott egyedek a mediterránok és cromagnoidok keveredéséből létrejött olyan változatok, melyek ugyan látszólag a nordoidok jellegét mutatják, azonban mégsem azok, eredetüket tekintve pedig délről, illetve keletről származtathatók.

5. *Trogmayer Ottó* kandidátus a *paleodemográfiai következtetésekkel* kapcsolatban jegyzi meg, hogy a gyermekhalandóság megállapítása a vizsgálati anyagban nem lehetséges. Emellett, hogy észrevételével a legmesszebbmenőkig egyetértek, csupán annyit szeretnék még megemlíteni, hogy adataink csak a közölt leletek elhalálozási korának meghatározása alapján adott tájékoztató jellegű adatok, és közel sem tekinthetők az esetleges és minden valószínűség szerint bekövetkezett változások paramétereinek.

6. Ugyancsak el kell fogadnom azt a kiegészítést is, hogy a bronzkorban bekövetkezett temetési rítusbeli változást csak a középső rézkorhoz viszonyítva tudtam kimutatni (nem pedig a későrézkorhoz viszonyítva), hiszen magam is utaltam arra, hogy ez utóbbi korszakból nem állott elegendő lelet rendelkezésemre. Fogalmazási hibából adódó tévedésem helyreigazítását köszönettel fogadom.

7. Végül foglalkozni kell azokkal a kritikai észrevételekkel, melyek a délföldi anyag összehasonlítására vonatkoznak.

Tóth Tibor kandidátus indokoltan tartotta volna néhány újabb táblázat beiktatását, melyekben a külföldi szerzők adatai is szerepelnek. Ezzel kapcsolatban utalok arra, hogy a külföldi szerzők adatainak felhasználása elsősorban abból a célból történt, hogy az összehasonlítást részben az egyes délföldi, részben a délföldi és külföldi leletanyag között azonos módszerrel végezhessen el. Azaz meg kellett például vizsgálnom, hogy a Balkánról származó és *Boev* által leírt gracilis mediterrán leletek az általam alkalmazott normaértékek szerint is gracilis mediterránnak határozhatók-e. Ennek az összehasonlításnak a dokumentálása további táblázatokban minden bizonnyal hasznos lett volna, azonban a már meglehetősen terjedelmes melléklet anyagot ismét növelte volna. Elmaradását részemről csupán ez a szempont indokolta. Emellett az sem elhanyagolható indok, hogy ilyen jellegű táblázatok összeállítása

a rendkívül eltérő értékelési és adatfelvételezési módszerek miatt meglehetősen problematikus, és nem egy esetben hiányos lett volna. Célom ugyanakkor elsősorban a Dél-Alföldön előkerült és eddig még nem publikált leletgyűttes olyan összefoglalása volt, mely megfelelő dokumentációval van ellátva.

Trogmayer Ottó kandidátus Nikomedeia, Lepenski Vir, Vlašac, valamint Botos lelőhelyek anyagát hiányolja az összehasonlításból. A választ részben önmaga adja meg erre az észrevételre, amikor megemlíti, hogy ezek dokumentációjához való hozzájutásom többirányú nehézségbe ütközött. Nyilvánvaló, hogy az összehasonlításból is ezért maradtak ki. Ugyanílyen szempontok miatt tartom a neolitikumra vonatkozó megállapításokat is csupán hipotetikusoknak, amelyek — miután elsősorban a bronzkorra koncentráltam a figyelmet — ilyen értelemben természetszerűen további kiegészítéseket igényelnek. Hangsúlyozni szeretném azonban azt is, hogy ez elsősorban a leletek feltárásával kapcsolatos probléma, amire az opponens más helyen utalt is.

Válaszomban nem tartottam indokoltnak, hogy a kritikai megjegyzésekkel legalább azonos számú elismerő észrevétel ismertetésére kitérjek, de ez nem is feladatom. Szükségesnek tartom azonban ismételten megköszönni mind a bátorító, elismerő szavakat és sorokat, mind a számomra legalább olyan értékes kritikai észrevételeket és a két opponensnek a rendkívül sokoldalú, alapos bírálatot. Bízom abban, hogy mindazokra a kérdésekre, melyeket felvetettek, sikerült válaszomban elfogadhatóan reflektálnom. Nagyobb részükkel való egyetértésem a közös vélemény kifejezése is, és hogy mégis kérdésként merültek fel, annak okát a fogalmazásból adódó problémákban vagy kellően nem részletezett magyarázataimban kell keresnem. Úgy érzem azonban, hogy bírálatukban méltányolták azt a sok türelmet és fáradságot igénylő adatgyűjtő munkát, amely több éven keresztül ennek az antropológiai szempontból még kelően nem értékelt leletanyagának a vizsgálata számomra jelentett.

Szeged, 1976. augusztus 25.

F. Gy.